

РИСК, КРИЗА И КУЛТУРА (БОРБАТА НА КИТАЙ С ВИРУСА НА АТИПИЧНАТА ПНЕВМОНИЯ ПРЕЗ 2003 ГОДИНА)

Еля Цанева

Последните години утвърдиха ново поле в културологичните изследвания в най-широк мащаб, което трябва да събере и изучи многобройните примери на проява на кризите, катастрофите и извънредните ситуации в живота на хората, да теоретизира върху тях, да изгради възможните модели на възникване, действие, превенция, реагиране и последствия от тях, а също така да ни покаже механизмите в човешката история и култура, които трябва да бъдат изучени, развити и поощрени с цел оцеляването на света. По-честите от тези кризи имат природен или технологичен характер и изследването им от историко-културологична гледна точка засяга стадия на борбата с тях и преодоляване на последствията. Социалните кризи обаче, сред тях и епидемиите, имат своите основания в изучими параметри на възникване, наместване в свободни и подходящи обществени ниши, разрастване и отшумяване. Тези параметри са част от историята, културата и психологията на дадено общество и опознаването им с цел изграждане на защитни механизми е сериозно и актуално предизвикателство пред хуманитарните и социални науки.

В интерпретацията на кризисните ситуации активно се намесиха вече редица дисциплини, насочени да изследват възможностите за рискове, да анализират обстоятелствата около поява на кризите, да ги прогнозират и оттам – да свеждат до възможния минимум елемента на изненадата и драмата. На пръв поглед е несъмнено, че антрополозите също имат място сред тях, поне доколкото изучават психологическите и културно-исторически предпоставки за възникването и преодоляването им. Мястото на специалистите от широкия спектър на антропологията и особено на етнолозите се обуславя от механизма на действие на кризата: в повечето случаи тя по неочакван, непредсказуем и непредполагам начин удря и често разрушава стандартизираната и стереотипизирана схема от взаимоотношения между индивидите и природната и социална среда, като я дисбалансира: катастрофичните природни събития като земетресения, наводнения, свличания на земни масиви, вълните цунами и ураганите; както и тези със социална основа като епидемичните болести, последствията от войни, революции, миграции и пр. – всички те се вклиняват в добре уравновесения личностен и групов цикъл на традиционната култура и го изваждат и за отделния човек, и за целия колектив от коловоза на нормалния му ритъм.

Общоизвестно е, че българинът реагира на кризата след нейното развихряне; това е една тъжна констатация и за нелеките удари върху живота, здравето, бита и оптимизма ни в последните години, когато ни връхлетяха – наред със създадените от самите нас политико-социални проблеми, също така суша, сняг, порои, вируси. По пътя на трудната мобилизация за преборването им вниманието обяснимо не се насочва към това, какви страни в културно-историческия модел на обществото позволиха кризите да се проявяват до такъв размер – за българската етнология това е изследователско поле, което чака и несъмнено ще намери своите труженици¹. Реакцията на етнологите по света към подобни кризисни събития е по-бърза и адекватна – вече повече от десетилетие съществува направлението “Антропология на риска и кризите”, което събира и подрежда фактологията, типологизира я и я анализира с цел нейната интерпретация в контекста на културната история и теория. А помежду различните по насоченост специалисти от социалните науки се формира тематичният кръг, изследващ рисковите фактори на обществото, направили тези кризи възможни. Рисковете – както традиционни, така и нови, идват от глобализацията на света, на световната икономика, от кибернетичната война, от появата на генните технологии, климатичните промени, Ал Кайда, лудата крава, и се глобализират все повече. Новите рискове постоянно и наново се проявяват, свързани с промени в природните условия, в технологията, биологията, социалните напрежения и политиката.

В следващите страници бих искала да споделя мисли около подобна социална криза, протекла интензивно през 2002 – 2003 г. в Югоизточна Азия и създала тъжна статистика, която месеци наред звучеше страховито за цял свят – синдрома на атипичната пневмония (ТОРС). Специализираните етнологични наблюдения и разсъждения са ценен дискурс върху появата, разпространението и кулминацията на кризата; върху това, кои черти в традиционната китайска култура стимулираха разрастването ѝ; как спецификите на китайския политически живот и практика попречиха на бързото ѝ задушаване, но и как помогнаха впоследствие; как се мислеше върху болестта тогава – в дните на апогея ѝ, и как се гледа на нея сега по пътя към бавното ѝ “историзиране”; в крайна сметка, доколко успешно тези наблюдения подхранват новопоявилото се изследователско направление. Предлагам скромен опит за отговор в гореспоменатия контекст, използвайки предимството си на директен наблюдател, на специалиста с шанс да съпреживее предмета на интереса си. Но преди всичко – данните на статистиката:

Статистика на СЗО за пораженията от ТОРС, дадена на 11 юли 2003 г. – последната дата, на която СЗО оповестява тази информация

Статистика на СЗО за пораженията от ТОРС, дадена на 11 юли 2003 г. – последната дата, на която СЗО оповестява тази информация			
Държава	Брой регистрирани Случаи	Брой смъртни случаи	Брой на изписаните пациенти
Китай	5327	348	4941
Хонг Конг	1755	299	1433
Тайван	307	47	***
Канада	250	38	194
Сингапур	206	32	172
САЩ	71	0	67
Виетнам	63	5	58
Филипини	14	2	12
Германия	10	0	9
Монголия	9	0	9
Тайланд	9	2	7
Франция	7	1	6
Малайзия	5	2	3

По-нататък следват страните без фатално завършили случаи: по 4 са регистрирани в Италия и Англия; по 3 – в Индия, Южна Корея и Швеция; 2 случая е имало в Индонезия; с по 1 регистриран и овладян случай са Швейцария, Испания, Южна Африка, Русия, Румъния, Ирландия, Нова Зеландия, Кувейт, Финландия, Колумбия, Макао. Общата статистика показва цифрата 8069 заболели в света, от които 775 смъртни случая и 7452 излекувани. Първият регистриран случай на заболяването е от ноември 2002 г., последният – от юни 2003. Смъртността при заболелите се изчислява на 10%, като най-висока е тя в Китай².

Истината е, че през дългите години, в които китайската култура е фундаментът на една пълна със стресовите на възходи и сривове народна и държавна съдба, тя понася много природни аномалии, сблъсква се, бори се и се справя почти ежедневно със социални и технологични катаклизми. Но изненадата, ужасът и вцепенението от мащаба на епидемията на атипичната пневмония преди две години бяха особено драматични и поучителни. Патриархалната личност както в традиционната, така и в съвременната китайска култура неизменно се обръща за сила в екстремни ситуации (както това бе и по време на ТОРС-а) към културния опит на времето със стремеж да преживее и надживее опасността за живота, здравето и цялостното си съществуване; а се оказва, че – погледнат през очите на специалиста, именно този културен опит съдържа и основанията, направили кризата възможна. Мисленето в случая е по линията риск – криза – култура и, въпреки че тази линия е изтеглена постфактум, извлеченото познание захранва основното усилие на подобни проучвания: чрез целеви анализ на културния опит и прояви да се открият и ограничат рисковите полета за обществото, което да помогне да се избегне или намали ефектът от кризисната ситуация.

Синдромът на атипичната пневмония удари първо китайския Юг – прекрасните места около южното море, които са историческата “врата” на тая част на света и които се превърнаха в емблема на успеха и процъфтяването на държавата. Седмиците преди и след Коледа в провинция Гуандун бяха необичайно дъждовни и хладни; Шенжен и Хонг Конг посрещаха гостите си за празниците с нетипичната палитра от чадъри и неочакваната досадна необходимост да се носят връхни дрехи. Според мнения на наблюдатели, климатичните “странности” и “обръщания” често предшестват или съпътстват развитието на други природни или социални аномалии по пътя на превръщането им в кризи. Но за да се досети за такава връзка, човек трябва да мисли в съответната посока... А в навечерието на 2003 г. в гостолюбивия китайски Юг, нарамил дъждобрани, чадъри и якета, всепобеждаващият туристически дух властваше навсякъде: човек трудно си пробиваше път сред хилядите посетители на неповторимия Музеен парк на националностите на открито, едва успяваше да обходи експонатите в Парка на световните културни паметници, да се вреди да види и оцени атракциите в Оушън парк и да се вмеси в людската пъстрота по пазарите. Макар и климатично нетипична, тази картина имаше в навечерието на 2003-та една характеристика: пренаселеност³. Както се оказа много време по-късно, в тези именно околоколедни седмици и на това именно пренаселено място вече се е вихрил смъртоносният вирус⁴. А когато кризата удря големи човешки агломерации, нейният ефект е по-катастрофичен и дълготраен; рискът от катастрофи в пренаселените центрове е функция на степента на уязвимост – икономическа и социална, на доходите на населението или стандарта на живот и на управлението⁵.

Днес вече се знае, че загадъчната болест е форма на атипична пневмония, чийто инфекциозен агент е модификация на корона-вирус от животински произход, несрещан досега у хората (въпреки че има спекулации и за ролята на човешки ум при създаването му). След доста месеци изследванията ще допуснат, а по-късно и ще докажат, че епидемията е тръгнала от мутирала вируси у диви животни, които се разпространяват у хората и се видоизменят. Допускането е, че се разпространява чрез вдишване на капчици, отделени от инфектирания носител по време на кашлица или кихане, както и чрез контакт със секрети на болния⁶. Нейното развитие с изходна точка Китайския Юг – провинция Гуандун, е било стимулирано от топлия климат, ниската хигиена и струпането на едно място на голям човешки масив, както и от набор местни и общи културни специфики, благоприятстващи това развитие.

В края на май 2003 г. изследвания на секрети от диви животни, продавани като храна на местните пазари в Гуандун, откриха, че корона-вирусът може да се изолира от цветските котки. Това предполагаше, че вирусът преминава биологичната бариера от котките към човека, въпреки че още тогава се каза, че те може да не са единственият и първичният източник на заразата. По-

късно регистърът на животните-носители и първопричинители се разшири и обхвана, освен котките, някои видове змии, птици и бозайници.

Явно първият съществен рисков фактор, предпоставил появата на кризата, е мястото на тия животни в ежедневието на китайците от Юга, устойчивото им присъствие в културата им. Следваща културна характеристика, върху която етнолозите трябва да фокусират вниманието си при открояване на рисковите фактори за появата на синдрома, е масовата култура на хранене, която и днес носи в Китай силни и трудно променими традиционни черти. Особено важна се оказва стереотипизираната практика китайците “да се виждат” (наместо “да си телефонират” или “да си пишат”) – личният контакт и директно общуване като постулати в комуникацията на китайците подпомогнаха мощно разпространението на вируса. На следващо място идват онези поведенчески културни реакции, които почиват върху схващането, че заболелият близък не трябва да се оставя сам, а трябва да му се предостави пълен духовен комфорт чрез присъствието в най-тясна степен около него на всички скъпи му хора – така се създаде контингент от лица с потенциална готовност да бъдат изложени на вируса, и които за нищо на света няма да допуснат спрямо болния им близък да бъде приложена налаганата официална стигма под формата на най-строга карантина и изолиране. Най-сетне – серия стратегически черти на китайската традиционна култура в психологически план, които попречиха да се види ясно и рано сериозността на заплахата: мълчанието около първите случаи⁷; дългото официално мълчание на правителството и опитите да се скрие проблемът, докато не се появиха първите случаи на болестта у чужденци, а и сред самите китайски лекари не се издигнаха гласове за публичност на проблема. По-долу предлагам бележки върху някои от тези етнологични аспекти на проблема ТОРС именно по линията културни ниши, създаващи рискови фактори-кризисна ситуация:

Южната част на Китай е известна с обширните си и пребогати пазари на живи диви животни (“диви” не винаги е точно – това могат да бъдат както видове, които се ловуват в природата, така и такива, които се отглеждат с търговска цел, но не са “одомашени” в културологичния смисъл на понятието, а запазват биологичните си характеристики от стадия на свободното им съществуване; проблем създава фактът, че все пак те се гледат в непосредствена близост до хората, практически живеят и контактуват с тях, без да са “домашни”). Те са една от културните специфики, развита с годините и превърната в доходоносна туристическа атракция, която привлича магнетично богати азиатски, австралийски, американски и европейски туристи. Оттук дивите животни тръгват за ресторантите и пазарите на цялата страна – всякакви видове диви кучета (особено търсени са миешите кучета), порове, язовци, къртици. По повод на лабораторните изследвания върху корона-вируса по-късно световна печална слава добиха гуандунските циветски котки, за които се предположи, че са основните и първоначални носители на вируса. (През

лятото на 2003 г. със специално правителствено решение бяха изтребени около 10 хиляди от тях). Директното пренасяне на вируса от животните към хората е ставало чрез храната: ресторантите на Юга са световноизвестни със своите ястия от диви животни, от които всяка част си има своеобразен смисъл, начин на обработка и приготвяне, място и време на появяване на трапезата, стил на сервиране. Широко популярно и търсено е гуандунското блюдо “борба на дракон с тигър”, което се приготвя от месото и костите на три вида отровни змии, котките цивет и различни вътрешности от други такива животни – стомах, дроб, бъбреци, сърца. Изключителни лакомства, сервирани в т.нар “екзотични” ресторанти, са ястия от мечка лапа, от мравояд, гигантски саламандри и пр. – една наистина необикновена кулинарна субкултура, изградена и съществуваща повече от 2000 г. Обикновено, ако се сервират като основно ястие, парчетата месо се поднасят сурови или полусурови. В домашни условия също се предпочитат на масата сурови, като се топят в сгорещена мазнина от общ съд и всеки си ги приготвя сам. Присъствието на месо от такива животни в ежедневната трапеза не е лукс, освен – разбира се, ако не е приготвено с прословутата китайска изисканост и скрупулъзност. Цените на това месо на пазарите за консумация от обикновените китайци не са недостъпни, но в конкретната ситуация дори самият допир и приближаване до тях, без купуване и консумиране, би могъл да е фатален, понеже много често, преди да бъдат уловени от търговците, те се хранят с месо от мъртви животни. Според една често повтаряна стара китайска шега, в южната провинция Гуандун “ядат всичко, което има криле, с изключение на самолети; и всичко, което има крака, с изключение на маси”. По една стара културна привичка, много често продавачниците на животни за ядене са и място, където те се убиват, ако клиент желае да купи цялото животно или част от него – хигиената не е на ниво, срещат се остатъци и следи от животни, кръв, кости. Същото се отнася и до задните дворове на “екзотичните” ресторанти, където текат реки от кръвта на закланите животни и се смесва с минаващите наблизко вади и рекички.

Като говорим за културата на хранене, неизбежно трябва да подчертаем пагубния в този случай, но и задължителен модел на колективното хранене. Известно е, че китайците се хранят от общи съдове, от които прехвърлят храната си с пръчици в своите чинии. Те несъмнено обичат и храната си, и начина, по който се хранят: седнали около масата с общи блюда в центъра ѝ, като всеки пъха в тях пръчиците си. Схващането е, че в това има чувство на сърдечност и благоразположение, усещане за заедност, създадено от този начин на хранене, докато западният начин на хранене се възприема от тях като “студен и клиничен”. Много често, особено при месни ястия, по-голямо парче месо се разчупва последователно в общия съд от всекиго на масата, остатъците и огризките се оставят също на масата в близост до непосредствено седящия, бърка се в общите съдове с личните пръчици на всекиго и т.н.

Ето няколко мнения, публикувани в медиите, на китайци с различен възрастов и професионален статут по въпросите на културата на хранене в периода на кризата: Ли Джиан, професор по социология в Тзинхуа: за китайците е много важно да усетят приятелската, радостна атмосфера на общата трапеза; “Освен това, китайските традиционни начини на хранене заздравяват отношенията между хората. Ако не беше това, много хора изобщо не биха си помислили да излязат навън да се хранят”. Той добавя, че хранителните навици като важна част от китайската култура, не се променят лесно; затова когато ТОРС-ът бе преодолян и страхът прогонен, съвсем естествено е хората да се върнат към старите си практики”. Пак според него, “самостоятелните прибори са част от западната култура, която акцентира върху индивидуалността”. Чен Уей, собственик на ресторант в Пекин: “Не мисля, че много китайци харесват самостоятелните прибори”, добавяйки, че някои са открито враждебно настроени към тях: “Много хора идват тук със семействата си, а кой сервира самостоятелни прибори у дома си? За много от хората да предложиш самостоятелни прибори, означава да си екстравагантен и нелюбезен”. Мен Ян, журналистка, описва отиването си на вечеря с приятели скоро след затихване на епидемията: “Съпругът ми предложи общи прибори и съдейки по лицата на хората наоколо, никой не би се противопоставил на това, дори много да искаше да получи самостоятелни”. Според Дзан Хун от Китайската Хотелска асоциация, колективните прибори се ценят като символ на солидарността и дружбата в кръга, където се практикуват; “Те са част от китайската култура” (Classic Catering Conflict: Culture vs Caution (Jan 12, 2004)).

Този стереотип на хранене като проводник на епидемията беше най-лесен за диагностиране, посочване и санкциониране. Стотици и хиляди ресторанти, заведения и места за общо хранене бяха затворени, на хората бе внушено да си купуват суровини от магазините и да си готвят у дома. Това удари, макар не смъртоносно, баланса личност – колектив – култура. Оказа се обаче, че затварянето на заведенията за колективно хранене и принудителното отказване от традиционната функция на храненето да бъде основен механизъм на комуникация, се възприе от обществото без ропот и съпротива, без ярки прояви на несъгласие и борба, както това се случи с други мерки, нарушаващи гореспомнатия баланс. Вероятната причина за това бе, че краткосрочната промяна на хранителните навици пред лицето на епидемична болест в Китай имаше вече своя прецедент през 1989 г., когато страната бе връхлетяна от епидемия на Хепатит А. Нейното родно място тогава бе Шанхай и в целия град, както това често се напомня в медиите, за известно време се наложиха и практикуваха самостоятелни прибори за хранене по заведенията. Но много скоро, след ликвидиране на епидемията, традиционните навици бяха възстановени. Може би този прецедент е направил нещата през 2003 г. по-лесно поносими, но факт е, че по отношение на хранителните специфички мерките за предпазване се

изпълняваха безропотно и стриктно, поне докато не се обяви краят на карантината и на извънредното положение.

Сериозният удар, насочен да съкруши хилядолетен културен стереотип и затова посрещнат със силно несъгласие от обществото, дойде с първата вълна на висока смъртност: още първите слухове за необичайния грип и неочакваната начална смъртност направиха китайците подозрителни. Но в месеците до февруари 2003 г. те все пак доброволно и охотно се обръщаха към лекари и не възразяваха на обстояните лабораторни анализи и прегледи. Проблемът дойде, когато хората с оплаквания започнаха да изчезват зад болничните стени и – без да се чуе нещо за тях, без да се даде информация или се позволи свиждане, телефонно обаждане или някаква друга форма на контакт, те просто повече не се появяваха. Като време този момент съвпадна с вечерните полицейски и армейски “хайки” от силови служители на реда, облечени – както казваше хиперболизираната мълга “в космически скафандри, шлемове и каски”, които безмълвно извеждаха, измъкваха, извличаха хората със симптоми на заболяване от домовете им и ги товареха на също толкова защитени болнични коли. Започна разпространяването на ужасяващи истории за начина на развитие на болестта и фаталния край. В тези разкази ужасът идваше не толкова от състоянието на болния, колкото от напълно неприемливата за китайската култура самота на индивида преди края. Така стигаме до следващата възможност, която традиционната култура отваря потенциално, за да вмести в нея рисков зародиш, който да подхрани и стимулира разглежданата кризисна ситуация.

Всички култури по света пазят място за отишлите си близки и тачат възрастните хора; в китайската култура това отношение е развито до степен, която се приема от някои изследователи като хипертрофна. Още от времето на Средното царство култът към прадедите се устремява към едно задълбочаване и апогей така, че всичко в надземния живот на човека започва да се осмисля като прелюдия към следващия. В своята книга за обредите Конфуций подробно описва множество церемонии, отнасящи се към този култ и по това описание може да се види същественото развитие и видоизменение на поклонението пред прадедите. Пътят, който емблематичният китайски мислител очертава в развитието на култа показва по същество появата на родово-семеен пантеон и поминалните практики не само в китайската култура; особеното тук е величината на този култ и непокътнатият му съвременен мащаб. Първоначално поклонението се е извършвало изключително с цел да се съживят спомените за починалите близки, да се запази паметта им от забрава – от това време и именно на конфуцианството принадлежи и стереотипният за много култури израз “синовна почителност”. В течение на много векове към тази първоначална идея се добавят множество допълнения и наслоявания и полека-лека се изработва вяране, че основателите на родовете, пренесли се в света на духовете, оказват оттам влияние върху живота и съдбата на своите потомци.

С постепенното развитие на това вярване, сред народа все по-дълбоко се вкоренява съзнанието за важността на култа към починалите близки. След като щастието и благоденствието на рода зависят от неговия основател, поклонението към прадедите трябва да се извършва безукоризнено и връзките, свързващи живите и мъртвите, никога не трябва да се разкъсват.

Простият спомен за покойниците, както вероятно е изглеждал култът първоначално, се заменя с поклонение, извършвано стриктно вече от страх пред онези нещастия и напасти, които могат да връхлетят потомството, ако то пренебрегне своите мъртъвци. Тази идея се разгръща в китайския мироглед в подробна система от вярвания, започващи от това, че човек има в тяхната представа три души. След смъртта му едната отива в “тъмния свят”, където попада в обстановка близка до онази, при която е живял човекът приживе; разликата е, че качествата на живота в този свят са по-ниски от земните, самият живот там е лишен от радостите на земното битие. Втората душа остава в гроба. А третата влиза в дъсчица или табличка с името на починалия, която благоговейно се пази от неговите потомци. И до днес в храмовете, отворени за посетители и поклонници, при входа се продават малки червени таблички – винаги по две на брой, върху които трябва да се напишат имената на хората, за чиято памет или здраве човек иска да се помоли. Едната дъсчица се поставя в подножието на олтара – който по правило представлява грамадна фигура на Буда в някоя от разновидностите му, а втората дъсчица се отнася у дома и се пази на сакрално място в къщата. Поклонението пред паметта на прадедите означава главно почитане на тези последните две души, което се разгръща в строго спазвана богата обредност: По време на поминалните празници цялото население напуска селището или града и отива да навести семейните гробове, където и в наши дни (даже като че ли именно в наши дни все по-стриктно) извършва практики, описани и анализирани обстойно в литературата. Така че, според учените, първоначалната синовна любов на китайците към родителите им превръща с течение на времето обикновения поминален обред в идолопоклонничество, в суеверен култ, който “в много отношения противоречи на здравия разум, защото създава особени ненормални условия на живот, свързвайки свободата на действия на живите в зависимост от разположението на отдавна починалите прадеди” (Макгован 2003: 324).

Отношението към възрастните и болни хора, като една повсеместна културна рефлексия на отношението към починалите прадеди, е еднозначно и еднакво у всички слоеве на китайския народ, сред всички образователни, възрастови, имотни, характерологични и пр. категории китайци, във всички региони и области на държавата: “Китайците могат да се покланят или не на идоли, могат да вярват в богове или открито да проявяват неверие, и никой да не обръща на това внимание. Но ако само някой прояви небрежност в поклонението към прадедите, и всички, започвайки с неговите роднини и съседи, се нахвърлят върху му с негодувание. Един от най-силните упреци на китайците

към тези, които са приели християнството, е че в своята нова вяра те пренебрегват прадедите” (Макгован 2003: 75–76). Както привържениците на конфуцианството, така също будистите и даоистите са обграждали агонизиращия си близък човек и веднага след настъпване на смъртта са изпълвали помещението с гръмки вопли и наричания, в които и до ден-дневен са съхранени мотиви от древния обичай “призоваване на душата” (страстни призиви към душата на покойния да се върне при живите). Задължителна и до днес практика е всеки близък на покойника да постави в ръката му косъм от косата си в знак на това, че и след прераждането ще бъдат заедно. Смъртта у дома е благословена в китайската култура; дори ако човек издъхнал на улицата, има нарочна молитва и заупокоен молебен, след който душата му се “поселвала” в домашния олтар и оставала там (Малявин 2000: 566 и сл.). И в наши дни в Китай е безкомпромисно вярването и изискването във фаталния момент човекът да бъде сред близките си, плътно обграден и обгрижен от тях и да изпусне тройната си душа, държейки своите скъпи хора за ръка и чувствайки до себе си техния дъх – тогава той ще остави своята благословия и светлина, за да осветява и техния път.

В тези именно пристрастия се вклинява през 2003 г. и иска да ги разреже наложената официална политика на бързо и категорично откъсване на болния от ТОРС от средата и близките му и затварянето му в изолатор с неизвестен край – политика на стигмата. Тази стигма, наложена от официалните власти върху диагностираните с вируса пациенти, бе непробиваема, тя се налагаше месеци наред с цялата строгост и непроборимост на закона, властта, оръжието. И в един момент китайците осъзнаха, че техен скъп човек, който отиде при лекаря да му измери температурата, може изобщо да не се върне и неговата аура да изчезне завинаги за тях зад стените на карантинните отделения. Това се превърна в кошмар за среднестатистическия китаец, защото сригваше наследения му, граден с търпение и съзнателност културен стереотип, в който начинът на напускане на земния свят е най-съществен момент. Реакцията беше мигновена, остра и непоколебима – реакция на резистирание и отказ: болните започнаха да се крият, пазени еднакво плътно от близки и по-далечни хора. С течение на месеците това фатално несъобразяване с един културен модел се превърна в кошмар за официалните власти и наложи силови мерки, за да бъде поне частично преодоляно.

Много културни стереотипи трябваше да бъдат нарушени и разбити от превантивните мерки против епидемията, а особено от строгостта на лечебните технологии. Но най-тягостен беше срывът при погребалната обредност в китайската култура. Там връзката на човека с културата е особено отчетлива; ако тя се загуби, ако изчезне човешката зависимост от културния етос, това неизбежно има травматичен ефект. Силата на културната памет и обрета като протектор, интегратор и система за сигурност бе подложена на опасност, когато китаецът се опитваше да си направи медицинските изследвания и по ред

причини бе принуден да се отдалечи от културния навик и от онези културни ценности, които му дават повишена социална подкрепа. Наблюденията върху тази ситуация внушават, че културата осигурява протекция срещу висока цена: силната привързаност на личността към определен начин на живот води до по-дълбоко чувство на загуба, когато животът е откъснат и обособен от културния стереотип (deVries M.W., "Trauma in Cultural Perspective," in van der Kolk, B.A., McFarlane, A.C., Weisaeth, L., eds., *Traumatic Stress*, New York, NY, Guilford Press, 1996.).

На трето място бих искала да се спра върху показаната по време на кризата неспособност на обикновения човек в Китай да реагира и взима решения в своя полза – един факт, който бе много коментиран в анализите в последвалия период като културен резултат и съответно като предвидимо усложнение. Проблемът е в начина, по който китайците отглеждат децата си, отношението към колектива и отговорността, която им вменяват още в ранните години. Става въпрос за възпитаването на едно чувство за липса на индивидуална автономия, липса на самоувереност на личността и на индивидуална сила, която кара хората да взимат решения и да ги реализират, да посрещат последствията и да се изправят лице в лице с тях, без да се крият, без да обвиняват другите или да демагогстват, т.е. да поемат рискове с цел оцеляването си. От психологическа гледна точка хората биха били способни да се противопоставят решително на всеки труден процес с механизмите на индивидуалната автономия и силното чувство за самостоятелност, защото не биха го интерпретирали с чувство на лична заплаха към тяхната идентичност, към самоусещането им. Също така биха били по-чувствителни и уважителни, респектабилни към другите.

Очакването е, че личната отговорност и решителност за противопоставяне на ситуацията ще са по-силни там където има въздействие на западната култура – и това наистина се оказва вярно в случая с ТОРС-а. Според анализаторите най-изчистени, решителни и отговорни са били действията на правителствата и индивидите в Сингапур, след това в Хонг Конг, Тайван и най-накрая – в Китай. Именно в Китай те откриват в действие най-силни примери на традиционни китайски личностни модели и затова именно там единственият адекватен отговор на епидемията трябва да бъде даден от политическата власт. "Тези характеристики на индивида, пише един от антрополозите, наблюдаващи процеса, не са прихванати или научени от миналия опит, нито пък са някаква етнопсихологическа характеристика на китайците от групата Хан. Те се създават в доброжелателната семейна среда, в която всеки един човек расте и се развива – в семейството и училището".

Наистина основната характерологична ценност, която се внушава и възпитава у децата в Китай и до ден-днешен, е силното групово съзнание или чувство за групов идентичност, а не ясна и силна автономия и самостоятелност. И това не е решение на дадено семейство, а резултат от традиционни

възпитателни практики, които имат двупосочно действие: изключително разглеждане на децата с прекомерна любов, а от друга страна – твърде близък и твърде строг контрол. Това е форма на възпитание, която постига резултат във високо хармонизирани социални взаимозависимости между индивида и групата. Ето защо, когато хармонията вътре в групата се изгуби по причина на криза, тогава индивидът е шокиран, ужасен и объркан, защото няма на какво друго да разчита. Така в китайската скала на личностните ценности силното индивидуално качество за взимане на решения и предприемане на твърди действия за изпълнението му (черти, които могат да накърнят хармонията), е заменено със скриване, припокриване, обвиняване, отлагане и липса на целенасоченост. В тези внушавани от детството качества на индивидите могат да се търсят и някои от причините за това, че кризата на болестта не бе решена бързо и категорично.

Друг ефект от възпитателните традиции на китайците, спазвани и днес и насочени към формиране на висока степен на групова идентификация и отсъствие на личностно съзнание, е неспособността индивидът да види стоящия до себе си като самостоятелен субект. Затова съпричастието и чувството за социална подкрепа, както разчитането на по-високата добра воля и решение, бяха залог за желанията, нуждите и сигурността на отделната личност. Още веднъж – по тази причина в Китай единственият възможен печеливш ход бе адекватната дейност на институциите на властта (*Tom Palakudiyil and Mary Todd 2003*). Знае се, че те се забавиха и – също жертва на традиционно възпитание, опитаха да прикрият истината до момента, когато изваждането ѝ бе вече неизбежно. След като за мащабите на проблема се заговори гласно обаче, колективистичният дух и масовата дисциплина, страхът от наказанието на групата и подчиняването на нейния авторитет започнаха да действат вече с обратен знак и постепенно да стимулират оздравителния процес до неговото завършване.

Макар откъслечни и кратки, споделените мисли дават основание за формулиране на няколко наблюдения относно връзката риск – криза – култура. На първо място е ясно, че в стройната верига на традиционната култура и внушаваните от нея ценности (не само в китайската, но и във всяка друга), именно поради системния ѝ характер, съществуват “по-слаби” звена или такива, които в хода на културното творчество се отдалечават от природата и практиката и така стават уязвими за ударите на кризи. Те създават вакуумно пространство, лишено от културния ред (пространство на реалния или предполагаем хаос), което носи белезите на риска и е готово да вмести и даде почва на симптомите на кризата. Тук бяха разгледани като примери три такива звена в една конкретна култура, които са широко известни, дълготрайно съществуващи и открито проявяващи се: специфика на диетата и начина на хранене; някои особености на вярванията и практиките около смъртта и погребалната обредност, както и тълкувания на насоката на традиционното възпитание в семей-

ството. Днес, известно време след отшумяване на удара и ехото му, изглежда необяснимо, че учени и политици не са се досетили да се вгледат и съобразят с тези особености. Ние – етнолозите трябва да им ги покажем, за да облекчим обществото и индивидите в нелеката им борба за оцеляване.

БЕЛЕЖКИ

¹ Книгата на юбиларя доц. Н. Колев. Критични ситуации и народен мироглед у българите. Велико Търново, Faber, 2003 г. е единствената засега разработка, която запазва в този широк изследователски спектър място и за етнографската наука.

² Ето накратко фактологията на кризата: До м. февруари 2003 г. официалната позиция на китайската партия и правителство бе да се прикрива ситуацията, да се отрича наличието на епидемия и да не се дава гласност в международен план на проблема. В средата на февруари това бе променено на драматична пресконференция на правителството и малко по-късно паднаха първите жертви на “политиката на мълчанието” – здравният министър и кметът на Пекин. Въпреки че пробивът беше факт и СЗО бе официално информирана, като информацията бе придружена с извинение от страна на китайското правителство, инерцията на мълчанието се преодоляваше бавно. В края на м. април чрез недопустимо смелата постъпка на един китайски лекар – д-р Джан Уанион, който обяви самопожертвователно, че само в неговата болница в Пекин има повече болни от ТОРС, отколкото официалната статистика дава за целия Китай, нещата се промениха драстично и държавата заедно с партията, заедно с войската и с целия наличен властови апарат, тръгна на тежък и безкомпромисен бой с епидемията.

³ Тук си позволявам да споделя, че няколкочасовият престой в чакалнята на гарата в Шенжен една нощ между Коледа и Нова година през 2002-ра ми донесе най-силното в живота себеуещане за анонимна съпричастност към милионната тълпа; никакво лично пространство за теб и около теб, хора с деца и багаж в ръце, на гръб, на рамене, на глава, върху кобилици дори, спрели за кратко или дълго посред път. Опасявам се, че за някои от тях тази спирка бе последна.

⁴ В качеството на едно боязливо самоуспокоение по-късно си казвах, че все пак времето бе човеколюбиво, нямаше ги силните горещини, които отварят пътя на вируса – и не исках да си спомням за безброя хора в тази чакалня, които кашляха, кихаха, плюеха по китайски тертип непрекъснато, хранеха се, бореха се с хремите си, хъркаха по пейките или говореха шумно на милиметри от детето ми и все гледаха – пак по китайски обичай, да го пипнат, побутнат и заговорят.

⁵ **The Vulnerability of Cities: Natural Disasters and Social Science.** Mark Pelling. 2003. 212 с.

⁶ “http://en.wikipedia.org/wiki/Severe_Acute_Respiratory_Syndrome”

⁷ В Шенжен, според чуждестранни гости, още през м.ноември 2002 г. хората са знаели, че “из града броди много лош грип” и са носели маски, а чужденците им се смеели.

ЛИТЕРАТУРА

Макгован, 2003: Макгован Д., И. Коростовец. Жизнь и нравы старого Китая. Смоленск, 2003.

Малявин, 2000: Малявин В. В. Китайская цивилизация. Москва, 2000.

Tom Palakudiyil and Mary Todd, 2003: Facing up to the Storm—How Local Communities Can Cope with Disaster: Lessons from Orissa and Gujarat. Tom Palakudiyil and Mary Todd. 2003. 122 pp.